

Поняття *концепт* та концептуальний аналіз художнього тексту

Л. О. Петренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Corresponding author. E-mail: liudmylapetrenko93@gmail.com

Paper received 22.12.19; Accepted for publication 11.01.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-216VIII64-12>

Анотація. У статті розглянуто методику концептуального аналізу на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки. Наведено окремі погляди на дефініцію та особливості структури концепту. Зроблено спробу уточнення методики концептуального аналізу поетичного тексту на основі інтегративного підходу, що передбачає врахування когнітивного та культурологічного. Ця методика передбачає виявлення нових значень вербалізаторів концепту, що зумовлені специфікою авторського світогляду, та контекстуальною сполучуваністю відповідних мовних одиниць.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, *концепт*, *структура концепту*, *методика концептуального аналізу*.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Когнітивна лінгвістика на сучасному етапі розвитку є одним із нових та популярних мовознавчих напрямів, оскільки узагальнює досягнення різних наук і реалізує настанову на їхній зв'язок, характеризується антропоцентризмом, функціоналізмом та експланаторністю [6]. Особливо поширене нині дослідження концептів, спрямоване на визначення їхньої природи та специфіки об'єктивності в різних дискурсах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи до інтерпретації концепту запропоновані в працях А. Вежбицької, О. Задорожної, І. Казимир, В. Карасика, В. Кононенка, В. Маслової, С. Пасечник, Н. Плотнікової, А. Приходька, О. Селіванової та ін. Наукові дослідження висвітлюють окремі аспекти питання, але не вичерпують його, із цим пов'язана **актуальність** запропонованої статті.

Мета статті – узагальнити методику концептуального аналізу в сучасній лінгвістиці, що передбачає розв'язання таких **завдань**: розглянути дефініції термінів *концепт*, *концептуальний аналіз*; проаналізувати різні підходи до розуміння структури концепту; визначити основні прийоми та методику концептуального аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Когнітивна лінгвістика розглядає мову у зв'язку з людиною, особливостями її пізнавальної діяльності. Дослідники, зокрема С. Пасечник, акцентують на умовному виокремленні двох підходів до концептуального аналізу: когнітивного та культурологічного. Перший базується на даних формальної логіки, психолінгвістики, фізіології мозку щодо вивчення мовного матеріалу. Другий передбачає залучення екстралінгвальної інформації зі сфери культурології, історії, соціології, антропології тощо [9]. Відмінністю підходів є вектор стосовно індивіда: лінгвокогнітивний концепт репрезентує напрям від індивідуальної свідомості до культури [8, с. 30]. Відповідно, лінгвокультурний підхід ґрунтується на розгляді концепту як базової одиниці культури, що передбачає врахування образного, поняттєвого та ціннісного складників. Проте дослідники, як правило, зважають на всі ці аспекти в їхній взаємодії.

Значний інтерес до концепту зумовлює певні неточності в його трактуванні, зокрема помилкове ототожнення з поняттям або значенням. О. Селіванова від-

носить це до проблемних питань сучасної когнітивістики: «Лінгвісти і когнітологи розглядають їхню повну тотожність “під дахом” одного знака, відношення перетину значення й концепту чи включення першого до другого або активацію значення в концептуальній структурі залежно від контексту й ситуації <...>. Звідси випливає протиріччя між обсягом значень одиниць у мові й мовленні: у мові значення тотожне концепту, у мовленні воно представлене лише актуальним фрагментом концепту за умови гасіння неактуалізованого» [15, с. 50]. А. Вежбицька розглядає концепт-мінімум, концепт-максимум та енциклопедичний додаток (доповнення). Концепт-мінімум – це часткове знання змісту слова (коли мовець знає про існування певного явища з урахуванням енциклопедичних відомостей) [19].

У вузькому та широкому значеннях розуміє концепт А. Приходько (представник когнітивного напрямку). Так, у першому випадку концепт є феноменом «життєвої філософії, як повсякденний аналог світоглядних понять, закріплених у лексичі» [12, с. 20]. У широкому трактуванні він сприймається як «нарощення конотацій на значення слова» [12, с. 20]. О. Селіванова зазначає, що не всі науковці визнають існування конотативного компонента в концепті [14]. А. Приходько не схильний ототожнювати значення і концепт, який він кваліфікує як «складноструктурований феномен, поняттєве начало якого, проходячи крізь сито етнопсихологічної оцінки, органічно поєднується з лінгвокультурним» [12, с. 21]. Ю. Степанов (представник лінгвокультурного напрямку) вважає концепт тим, за допомогою чого культура входить у ментальний світ людини і водночас людина в культуру. Нам імпонує визначення О. Селіванової терміна *концепт* як «інформаційної когнітивної структури свідомості, певним чином організованої та вбудованої до колективної чи індивідуальної концептосистеми» [14, с. 417], оскільки воно найповніше репрезентує властивості цієї категорії.

Специфіка поетичного тексту дає підставу говорити про особливий вид концепту – поетичний. В. Маслової вказує на наявність у ньому асоціативної основи та емотивних смислів, спрямованості на розкриття образів; тяжіння до образів та вміщення їх. Дослідниця вважає поетичні концепти індивідуальними, розмитими та більш складними психологічно; «це комплекс понять, уявлень, почуттів, емоцій, іноді на-

віть вольових проявів, що виникають на основі художньої асоціативності» [7, с. 34–35]. Л. Петрова визначає художній (поетичний концепт) як «вербалізовану в художньому творі ціннісно значущу ментальну одиницю індивідуально-авторської картини світу, що репрезентує, з одного боку, загальноприйняті знання, а з іншого – суб'єктивний авторський досвід переживання дійсності» [10, с. 141].

Концепт формується на різних рівнях людської свідомості, чим і зумовлена його складна структура. Найбільш повно його можна дослідити лише лінгвістичними засобами. Науковці визнають концепт багатшаровим утворенням, але не мають одностайної думки щодо його структури. Традиційно виокремлюють ядро та периферію [5; 18]. А. Приходько розмежовує концепт і поняття, виділяючи такі складники концепту: основа (субстрат), надбудова-1 (адстрат) і надбудова-2 (епістрат) [12, с. 21]. Дослідник вважає поняття раціонально-логічним феноменом загальнолюдського значення, а концепт асоціативним (відображає специфіку етнокультурного осягнення певного фрагмента світу). Тобто концепт має більш розгалужену будову порівняно з денотативною структурою слова, організованою за польовим принципом (ядро, периферія, інтерпретативна зона) [12, с. 22].

Й. Стернін виділяє одношарові, багатшарові концепти з кількома когнітивними шарами, відмінними за рівнем абстракції, та сегментні, що репрезентують базовий чуттєвий шар, із кількома рівноправними за абстрактністю сегментами [18].

Наявність елементів раціонального й емоційного осмислення дійсності, за твердженням М. Колодій, зумовлює складність і багатшаровість концепту. Як одиниця структурованого знання він не має жорсткої організації, бо «постійно змінюється, при цьому відбувається активізація різних його складників» [5, с. 393].

Для дослідження концепту застосовують концептуальний аналіз, підґрунтям якого, на думку О. Селіванової, є «методологія раціоналізму та функціоналізму, загальні наукові процедури формалізації, ідеалізації й моделювання» [14, с. 194–197]. М. Кочерган зазначає, що «концепти досліджуються на основі сполучуваності, переважно предикативної, рідше атрибутивної, комплементарної, а інколи враховуються різноманітні широкі мовні контексти (фольклорні, художні, публіцистичні та інші твори)» [6, с. 153].

Концептуальний аналіз є одним із прийомів «реконструкції мовної картини світу, який полягає в аналізі метафоричної сполучуваності слів абстрактної семантики і виявляє “конкретний”, що “чуттєво сприймається”, образ, зіставлений у наївній картині світу із цим “абстрактним” поняттям» [16, с. 1]. До засобів вербалізації концепту на мовному рівні належать лексичні, фразеологічні та паремійні одиниці, тому метою концептуального аналізу є фіксація та інтерпретація смислу цих одиниць, що зближує його із семантичним аналізом. Проте, на думку В. Кононенка, концептуальний аналіз відрізняється від власне семантичного. Так, семантичний аналіз спрямований на встановлення переліку значень певного слова у взаємодії з іншими словами, концептуа-

льний – на встановлення смислу, навколо якого групуються слова, категорії або, у широкому розумінні, знання [4, с. 6]. Метою концептуального аналізу, за Н. Арутюною, є моделювання концепту та встановлення його зв'язків з іншими концептами, що не зводиться лише до опису значень окремих слів, а доповнюється визначенням специфіки концептуального поля й логічними відношеннями між його компонентами [1].

Основними методиками концептуального аналізу є теорія фреймів, метафори, лінгвокультурологічні теорії В. Карасика та С. Воркачова тощо. Незважаючи на певні розходження, підходи базуються на однакових дослідницьких процедурах, найпоширеніші серед яких етимологічний, компонентний, контекстуальний аналіз та інтерв'ювання. Важливий також інтегративний підхід до аналізу концептів, висвітлений у працях В. Карасика, Н. Плотнікової. Як зауважують науковці, осмислити концепт можна лише залучаючи знання інших галузей, тобто інтегруючи їх. Прихильники цього підходу звертають особливу увагу на культурний складник концепту.

Методика концептуального аналізу поетичного тексту має особливості, зумовлені самим об'єктом дослідження. У сучасних наукових працях запропоновано багато методик аналізу концептів. Зокрема, З. Попова та Й. Стернін [18] виокремлюють такі його етапи:

- 1) побудова номінативного поля концепту;
- 2) аналіз та опис семантики мовних засобів;
- 3) когнітивна інтерпретація результатів опису семантики мовних засобів;
- 4) верифікація когнітивного опису;
- 5) опис змісту концепту як переліку когнітивних ознак.

Н. Плотнікова, зокрема, пропонує триетапний алгоритм аналізу лінгвокультурного концепту [11]. Уважаємо такий алгоритм слушним, тому беремо його за основу та доповнюємо з огляду на специфіку об'єкта аналізу – поетичний концепт. Під час визначення номінативного поля концепту на першому етапі дослідниця пропонує встановлювати конкретний числовий еквівалент. В уточненій методиці ми спрощуємо цю процедуру й послуговуємося термінами, запропонованими З. Поповою та Й. Стерніним, *висока* та *низька* номінативна щільність та відповідними прислівниками на позначення частотності. Ураховуючи особливості художнього концепту, вважаємо доречним увести на другому етапі з'ясування не зафіксованих словником семантичних відтінків лексем та четвертого етапу, що відображає особливості контекстної сполучуваності. Отже, уточнена структура така:

1. Визначення номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності. Велика кількість номінацій концепту закономірно засвідчує його високу номінативну щільність. Він може вербалізуватися лексичними, фразеологічними, синтаксичними засобами, систематизація та семантичний опис яких дають змогу виділити когнітивні ознаки й класифікатори для моделювання концепту. Номінативне поле концепту має комплексний характер, об'єднує лексико-семантичні, лексико-фразеологічні поля, синонімічні ряди тощо і є впорядкованою сукупністю

номінативних одиниць. Будуємо його на основі суцільної вибірки репрезентантів концепту. Номінативна щільність указує на актуальність певного фрагмента дійсності у свідомості мовця. Визначаємо її за частотою появи вербалізаторів концепту, оперуючи поняттями *часто, рідко, іноді* тощо, що відображають високу або низьку щільність.

2. Установлення особливостей структури концептів та їх опис.

На цьому етапі досліджуємо культурний та поняттєвий складники.

2.1. Визначення культурного складника передбачає аналіз мовного вираження концепту з урахуванням семантичного та парадигматичного аспектів:

- виявляємо основну назву шляхом побудови синонімічних рядів;
- розглядаємо спільнокореневі слова для встановлення особливостей морфологічної належності лексичних репрезентантів.

2.2. Поняттєвий складник концепту визначаємо на підставі аналізу семантики лексем. Для цього використовуємо компонентний аналіз, спрямований на виокремлення сем у значенні слова на базі словникових дефініцій. Після цього з'ясовуємо не зафіксовані у словниках значення, що передають специфіку авторського мовомислення.

3. Моделювання польової структури концепту. Обов'язковий етап когнітивної інтерпретації, що репрезентує мисленнєве узагальнення результатів опису значень мовних одиниць, що втілюють концепт, для

виявлення когнітивних ознак та моделювання його змісту.

Когнітивна інтерпретація здійснюється через з'ясування когнітивних ознак, що є описом одиниць номінативного поля концепту; когнітивну інтерпретацію сем та метафор. У підсумку подається словесне чи графічне відображення змісту концепту у вигляді польової структури.

4. Особливості контекстної сполучуваності. Як уже зазначалося, М. Кочерган основною метою концептуального аналізу вважає розгляд предикативної та атрибутивної сполучуваності його вербалізаторів [6]. Відповідно четвертий етап спрямований на визначення особливостей їх взаємодії та встановлення закономірностей поєднання репрезентантів концепту.

Висновки. Отже, актуальність концептуального аналізу на сучасному етапі розвитку лінгвістики зумовлює появу дискусійних питань, серед яких пошук його універсальної методики. Основні методики мають принаймні три основні етапи: визначення номінативної щільності, опис структури концепту та моделювання його польової структури. Концептуальний аналіз поетичного концепту має передбачати виявлення нових значень його вербалізаторів, що з'являються під впливом авторського задуму, та специфіки контекстуальної сполучуваності відповідних мовних одиниць у художньому тексті. Наявність не вирішених на сьогодні питань, пов'язаних із концептуальним аналізом, робить перспективними подальші дослідження в цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Язык и мир человека. Москва, 1999. 896 с.
2. Воркачев С. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Вып. 3: Аспекты метакоммуникативной деятельности. Воронеж, 2002. С. 79-95.
3. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. С. 166-205.
4. Кононенко В. Концепти українського дискурсу: монографія. Київ ; Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.
5. Колодій М. Проблеми дослідження концептів у сучасній когнітивістиці. Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. № 27, Київ, 2013. С. 391-398.
6. Кочерган М. Загальне мовознавство. URL: <http://litmisto.org.ua/?-p=15073> (Дата звернення: 12.12.2019).
7. Маслова В. Поэт и культура: Концептосфера Марины Цветаевой: учеб. пособ. Москва: Флинта, 2004. 256 с.
8. Мацьків П. Концептосфера *Бог* в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурс: дис. докт. філол. наук 10.02.01 – «Українська мова». Київ, 2008, 388 с.
9. Пасечник С. Метод концептуального аналізу у сучасних вітчизняних лінгвістичних дослідженнях. URL: http://movoznavstvo.com.ua/download/pdf/-2007_2/32.pdf (Дата звернення: 12.12.2019).
10. Петрова Л. Художественный концепт в современной лингвокогнитологии // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство. 2011. Т. 19, вип. 17 (3). С. 137-145.
11. Плотнікова Н. Алгоритм аналізу лінгвокультурного концепту. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, vol. I: 2013, pp. 165-170. Adam Mickiewicz University Press, Poznan.
12. Приходько А. Концепты и концептосистемы. Днепропетровск: Белая Е. А., 2013. 307 с.
13. Селіванова О. Світ свідомості в мові. Мир свідання в мові: [монографічне видання]. Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012. 488 с.
14. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
15. Селіванова О. Теоретичні засади й дослідницькі можливості концептуального аналізу // *Нова філологія*. Збірник наукових праць. Запоріжжя: ЗНУ, 2007. № 27. С. 49-56.
16. Скаб М. Методика концептуального аналізу: проблеми та вирішення. URL: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1542 (Дата звернення: 12.12.2019).
17. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Школа, «Языки русской культуры», 1997. С. 40-76.
18. Стернин И. Методика исследования структуры концепта *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронежский государственный университет, 2001. С. 58-71.
19. Wierzbicka A. Lexicography and Conceptual Analysis. Ann Arbor: Karoma Publishers Inc., 1985. 368 p.

REFERENCES

1. Arutyunova, N. (1999). Language and human world. Moscow, 896 p. [in Russian].
2. Vorkachev, S. (2001). Linguoculturology, Language Personality, Concept: Formation of Anthropocentric Paradigm in Linguistics. *Philological sciences*, vol. 1. pp. 64-72 [in Russian].

3. Karasik, V. (2002). Language Circle: Personality, Concepts, Discourse]. Volgograd: Peremena, pp. 166-205. [in Russian].
4. Kolodii, M. (2013). The problems of studying concepts in modern cognitive science. Education in the Humanities in Technical Higher Education Institutions, Kyiv, №. 27, pp. 391-398 [in Ukrainian].
5. Kononenko, V. (2004). The concepts of Ukrainian discourse: Monography. Kyiv; Ivano-Frankivsk: Plai, 248 p. [in Ukrainian].
6. Kocherhan, M. (2010). General linguistics. URL: <http://litmisto.org.ua/?-p=15073> (Reference date: 12.12.2019) [in Ukrainian].
7. Maslova, V. (2004). Poet and culture: Sphere of concepts of Marina Tsvetayeva: Manual for students. Moscow: Flinta, 256 p. [in Russian].
8. Mats'kiv, P. (2008). The conceptual sphere of God in the Ukrainian linguistic picture of the world: biblical, folkloric, lexically-diachronic discourses. Dissertation for a Doctor Degree in Philology by speciality 10.02.01. – The Ukrainian language. Kyiv. 388 p. [in Ukrainian].
9. Pasechnyk, S. (2007). Method of conceptual analysis in modern domestic linguistic studies. URL: http://movoznavstvo.com.ua/download/pdf/-2007_2/32.pdf (Reference date: 12.12.2019) [in Ukrainian].
10. Petrova, L. Artistic concept in modern linguocognitology // Bulletin of the Dnipropetrovsk University. Series: Linguistics. vol. 17 (3), 2011 pp. 137-145. [in Russian].
11. Plotnikova, N. (2013). Algorithm for analyzing linguistic-cultural concept. Studia Ukrainica Posnaniensia, vol. I, pp. 165-170. Adam Mickiewicz University Press, Poznan [in Ukrainian].
12. Prihodko, A. (2013). Concepts and systems of concepts. Dnepropetrovsk: Belaia E. A., 307 p. [in Russian].
13. Selivanova, O. (2012). The world of consciousness in language: [monographic edition]. Cherkasy: Yu. Chabanenko, 488 p. [in Ukrainian].
14. Selivanova, O. O. (2008) Modern Linguistics: Branches and Problems: Textbook/MES of Ukraine. Poltava-Kiev, 2008. 712 p. [in Ukrainian].
15. Selivanova, O. (2007). Theoretical foundations and research possibilities of conceptual analysis // New philology. Collection of scientific works. Zaporizhzhya: ZNU. № 27. pp. 49-56. [in Ukrainian].
16. Skab, M. (2006). Methodology of conceptual analysis: problems and solutions. URL: http://linguistics.kspu.edu/webfm_send/1542 (Reference date: 12.12.2019). [in Ukrainian].
17. Stepanov, Yu. (1997). Constants: Dictionary of Russian Culture. Research experience. Moscow: School, "Languages of Russian Culture" pp. 40-76. [in Russian].
18. Sternin, J. (2001). Method of studying the structure of concept. Methodological Problems of Cognitive Linguistics. Voronezh State University, pp. 58-71. [in Russian].

The term *concept* and conceptual analysis of artistic text

L. O. Petrenko

Abstract. The article deals with the method of conceptual analysis at the present stage of the linguistic development. Some views on the definition and features of the concept structure are given. An attempt is made to clarify the methodology of conceptual analysis of poetic text on the basis of an integrative approach, which takes into account the cognitive and cultural. This technique involves the discovery of new meanings of concept verbalizers, due to the specificity of the author's outlook, and the contextual compatibility of the respective linguistic units in the artistic text.

Keywords: *cognitive linguistics, concept, structure of concept, methodology of conceptual analysis.*